

УДК 94(100):325.3:341.385:341.43](477.82)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112079>

Слобожан Ігор,
директор Державного архіву
Житомирської області,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
igors11978@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР У РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДАХ ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ГРОМАД ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі змісту репресивної політики російського уряду (з особливим наголосом на конкретному регіоні та економічній складовій) під час Першої світової війни та її наслідків для підданих імперії німецького походження. Методологія дослідження базується на застосуванні методів історіографічно-джерелознавчих, національних, імперських студій, а також інструментах економічної історії. Наукова новизна. Вперше розкриті питання запровадження механізму відчуження власності німців-колоністів у Волинській губернії та неспроможності влади раціонально використати її на користь держави. Висновки. З початком Першої світової війни російський уряд розгорнув широкомасштабну зовнішню та внутрішню антинімецьку кампанію, яка вилілася для російських підданих німецького походження у відчуження їхнього майна та депортацію вглиб Росії. На території Правобережної України найбільше постраждала німецька громада Волинської губернії. Проте влада не змогла забезпечити збереженість та розумно використати секвестровані майно та землі волинських німців-колоністів, що на тлі війни ще більше поглибило наслідки соціально-економічної кризи. Провали у політиці імперської влади не змогли у короткі терміни подолати і представники українського уряду, який тісно співпрацював із Тимчасовим. Наприкінці 1917 р. німецькі висланці почали повертатися додому у зруйновані будинки та спустошені господарства, більшість з яких були заселені біженцями. Така ситуація сприяла розповсюдженню емігрантських настроїв серед волинських німців, що значно змінило їх чисельність в регіоні.

***Ключові слова:** волинські німці, колоністи, Волинська губернія, Перша світова війна, депортації, секвестрування землі та майна німців-колоністів, біженці.*

Вступ. Будь-яка імперія зберігає свою цілісність допоки її етнічна політика є ефективною. Як тільки остання дає збій і вносить розбрат у

внутрішні суспільні процеси, імперія починає розпадатися. Недолугість етнічної політики Російської імперії під впливом викликів Першої світової війни загострила всі існуючі в ній соціально-політичні та соціально-економічні протиріччя, що призвело до повалення самодержавства та розпаду імперії. Російська влада в різні історичні періоди для виправдання власних прорахунків вдавалася до пошуку внутрішнього ворога серед народів, які її населяли. Почергово в ролі «офірного цапа» перебував той чи інший народ. Традиційно, найбільше страждали євреї, однак в умовах Першої світової війни, до цієї категорії потрапляють і російські піддані німецького походження. З початком війни їх включають до групи «чужих», проголошують нелояльними до імперії та піддають переслідуванням, зокрема, позбавляють власності та депортують. На території Правобережної України подібна доля спіткала представників чисельної громади волинських німців.

Вітчизняна історіографія з питань Першої світової війни представлена значною кількістю досліджень, існує також чимало праць про історію німецької колонізації Волині у XIX – поч. XX ст.. Проте досліджень щодо долі німецького населення у воєнний та повоєнний час не так вже і багато. Одним із перших українських істориків, який досліджував німецьких колоністів, що проживали на території України та їх депортації у роки війни був І.М. Кулинич (Кулинич, 1990). Ретельно дослідив хвилі депортації німецьких колоністів у Волинській губернії під час війни М. П. Костюк, який у своїх працях розкрив важливі аспекти участі в ній громадської організації, що допомагала біженцям; оприлюднив звіти агентів-провідників, які супроводжували депортованих; описав умови перевезення німецьких сімей, а також визначив наслідки німецької депортації (Костюк, 2003, 2006, 2014, 2016). В. І. Адамовський також досліджував процес депортації німецького населення під час Першої світової війни, пов'язуючи її з виселенням інших етносів, що проживали на території України (Адамовський, 2016). Ним було встановлено, що практика депортацій у той час була характерною для всіх протидіючих сторін, а антинімецькі та антиєврейські настрої штучно підігрівалися урядом Російської імперії.

Вітчизняні дослідження депортації та політичних репресій німецького населення під час Першої світової війни активізувалися до її 100-річчя і були оприлюднені на міжнародних конференціях. В цей період А. Н. Кадол представив дослідження щодо застосування у політичній практиці Росії концепції «політики населення» в умовах війни у період від 1914 р. до 1917 р. (Кадол, 2011), О. В. Безносова на базі архівних документів розглянула використання російським урядом пропаганди для розпалювання ненависті до німців, а також перебіг антинімецької кампанії 1914–1917 рр. у

Катеринославській губернії та з'ясувала її регіональні особливості (Безносова, 2011).

В жовтні 2015 р. у м. Луцьку була проведена міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині», яка зібрала дослідників цієї проблеми з різних країн. В збірнику матеріалів конференції цілий розділ був присвячений питанням долі волинських німців у роки Першої світової війни. Так німецькі історики О. Айсфельд та А. Айсфельд поділилися результатами своїх досліджень щодо міграцій волинських німців в передвоєнний час та у війну, про особливості їх депортації і місця розселення, вимушені поневіряння і високий рівень смертності у висланні, про пробудження у німців етнічної самосвідомості під впливом тотальної атмосфери ворожості (Айсфельд, 2016). Азербайджанський історик І. Агасієв розкрив причини та наслідки депортації волинських німців як трагедії цього народу внаслідок національної нетерпимості російського уряду (Агасієв, 2016). Л. В. Малиновський оприлюднив спогади волинського німця з колонії Аннета про процес виселення колоністів та проблеми, з якими ті зіштовхнулись у засланні (Малиновський, 2016). Антинімецька пропаганда на тлі посилення російських шовіністичних настроїв стала об'єктом дослідження С. Нелипович (Нелипович, 2016), поєднання правових підходів та методів економічної історії дозволили І. Р. Плеве узагальнити наслідки та визначити рівень заподіяної шкоди від дискримінації прав німецького населення, не лише для колоністів, а й для бюджету імперії (Плеве, 2016). Американський історик Е.Лор зосередив свою увагу на змісті та каральному характері політики влади щодо підданих ворожих держав (Лор, 2012). Два розділи книги («Націоналізація» землеволодіння» та «Велике виселення народів») розкривають суть політичних репресій проти російських громадян німецького походження. Е. Лор показав закономірність того, як спроба імперської влади мобілізувати російський шовінізм негайно відгукнулася зростанням націоналістичних і сепаратистських настроїв у середовищі національних меншин і тим самим наблизила революційні потрясіння.

Водночас, в історіографії досить поверхнево висвітлені питання позбавлення російським урядом німецького населення саме майнових прав під час Першої світової війни, майже не розкритий правовий механізм позбавлення німців власності. Також недостатньо вивчені питання щодо використання російською владою німецьких секвестрованих маєтностей та землі, а також зняття секвестру з їх майна після повернення додому із вислання, наприкінці 1917 р. Тому **метою написання даної статті є** визначення особливостей та наслідків запровадження політичних репресій проти представників німецької громади Волинської губернії під час Першої світової війни, у межах шовіністичної за своїм характером етнічної імперської політики, які були реалізовані у формі накладання секвестру на

все майно російських громадян німецького походження та їхньої депортацій вглиб Росії.

Методологія дослідження базується на дотриманні принципів науковості, історизму, об'єктивності та застосуванні загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Ключову роль у проведенні дослідження відіграли методи економічної історії.

Джерельну базу дослідження склали документи з фондів Центрального державного історичного архіву України, зокрема Ф. 442 – канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, Ф. 715 – комітету Південно-Західного фронту всеросійського земського союзу, а також документи з фондів Державного архіву Житомирської області, зокрема Ф. 67 – Волинського губернського правління, Ф. 70 – канцелярії волинського губернатора та Ф. 107 – Холмсько-Волинського управління землеробства і державного майна.

Результати. Від моменту створення Волинської губернії в межах Російської імперії, її характерною особливістю залишався поліетнічний характер регіону. Його порубіжне розміщення сприяло протіканню багаточисельних міграційних процесів в різні історичні періоди, що в т. ч. осіданню на цих територіях різних етнічних груп. На початку ХХ ст. національна структура мешканців краю включала українців, євреїв, поляків, німців, чехів, росіян тощо. Заселення територій Волинської губернії німецькими поселенцями започатковується наприкінці ХVІІІ ст., й пов'язувалось із реалізацією переселенських урядових програм, масового характеру набуває у другій половині ХІХ ст., що пов'язувалось із реалізацією селянської реформи 1861 р. Німецькі землероби гуртувалися в етнорелігійні громади і утворювали окремі поселення – колонії (Надольська, 1998, с. 32-33). Імперська влада бажала за рахунок німецької колонізації підняти культуру землеробства серед місцевого населення, швидко освоїти великі площі волинського Полісся та активізувати економічне життя краю. Перед початком Першої світової війни в 1913 р. у Волинській губернії проживало 200 583 німців, що складало 5,2% в структурі її населення (Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1915 рік, 1915, с. 69).

З перших днів Першої світової війни Волинська губернія стала прифронтовою і увійшла до складу Київського військового округу. Вже 23 липня 1914 р. на цій території було введено воєнний стан (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442, оп. 864, спр. 237, арк. 5). За його правилами, влада могла без суду та пояснень переміщувати (висилати) з населеного пункту будь-яку людину. Перш за все, це стосувалося громадян, які не мали підданства Росії, зокрема, підданих ворожих країн, а також «політично неблагонадійних». Циркуляр начальника Київського військового округу від 03 лютого 1915 р. і циркуляр

міністерства внутрішніх справ від 02 березня 1915 р. (які не стосувалися Ковельського та Володимир-Волинського повітів) дозволяли підданам країн, які воювали з Росією, виїхати за кордон, а тих, хто не виїхав самостійно, передбачалося виселяти: пруських та австрійських підданих – до Уфимської губернії, турецьких – до Тамбовської (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 28). Поліція повинна була складати відповідні списки і слідкувати за відселенням. Хто не встиг виїхати разом із сім'єю, той повинен був отримати особливе посвідчення губернатора та прибути на місце відселення у Тамбовську губернію (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 28зв.).

Виселяли також і політично неблагонадійних євреїв, до прикладу, на весь час воєнного стану із Житомира до Тобольської губернії були вислані євреї, причетні до страйку столярних майстерень у 1914 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 10).

Досвід масового переселення громадян російський уряд набув під час реалізації аграрної реформи Петра Столипіна, одним із завдань якої було освоєння східних земель Росії (Сибір, Далекий Схід, Північний Казахстан тощо). В результаті чого протягом 1906-1912 рр. з Волинської губернії за Урал було переселено 43 287 осіб або 7 276 сімей (Переселення до Сибіру з восьми губерній, що входять до складу Південно-Руської обласної земської переселенської організації за 1906–1912 рр., 1913, с. 127). Серед них значну частину займали німці як найбільш мобільна етнічна громада регіону. Згадане переселення, на відміну від 1915–1916 рр. було цілком добровільним, адже селяни просто шукали для себе кращого життя. Депортації ж німців в Першу світову війну були однією з форм політичних репресій, на основі насильницько-примусових виселень у віддалені регіони Російської імперії, із позбавленням їх громадянських та майнових прав. Ці депортації мали позасудовий характер (достатньо було рішення можновладця) та були спрямовані на досить багаточисельну групу російських громадян німецького походження.

Антинімецька внутрішня політика Росії почала формуватися ще з кінця XIX-го ст., коли намітилось погіршення відносин із Пруссією. Напередодні війни ця політика вже проводилася відкрито і була посилена загостренням небаченого за силою російського націоналізму у формі усталеного «великоруського» шовінізму і ксенофобії. У газетних статтях та публічних виступах поширювались наративи про те, що скільки б німець не жив у Росії, він залишається німцем, який зневажає Росію і її народ та є потенційним ворогом. Навіть поверхневий аналіз публікацій в газеті «Життя Волині» за 1915 р., дозволяє виділити основні положення антинімецької пропаганди. В одному із січневих номерів цієї газети, на перших шпальтах можна прочитати: «Дві виразки роз'їдають російське життя, витягають всі здорові соки... Одна виразка німці, інші – євреї»

(Прометеев, 1915, с. 1-2). Саме ці дві національності представники влади і командування призначили на роль потенційних зрадників. В одній із публікацій досліджуваного періоду просувалась популярна на той час ідея про «мирне завоювання німцями Росії», шляхом створення в країні економічної бази для успішного вторгнення Пруссії (Німці на Волині. Як російський волинський ліс воює проти Росії, 1915, с. 4). В ній же, як і в іншій статті на «німецьку» тематику, розвивалася думка, що німці-колоністи насправді не можуть бути прикладом для місцевих селян у веденні господарства, а є експлуататорами природних багатств краю, для власного швидкого збагачення (Німці на Волині. Німецькі школи, 1915, №40, с. 40; №41, с. 3-4). Ще одне положення антинімецької пропаганди – всі німці в Росії є потенційними пруськими навідниками та шпигунами (Німці в Києві, 1915, с. 4). Демонізація образу волинського німця була узагальнена в статті «М. В. Гоголь про німців»: «до німців якнайкраще підходить визначення «вороги християнського роду» ... сама назва «німець» міцно закріплює за собою ганебне значення» (М. В. Гоголь про німців, 1915, с. 2). Згадані наративи підводили суспільство до думки, що німці, як внутрішні вороги Росії, не мають права не лише на володіння власністю, а й громадянськими правами. Автоматично змінюється і їх суспільне позиціонування: із «російських громадян» вони перетворилися на «вихідців ворожих держав».

Імператор Микола II 2 лютого 1915 р. затвердив Положення Ради Міністрів про припинення землеволодіння та землекористування австрійських, угорських або німецьких вихідців у прикордонних місцевостях. Тому з цього часу Волинське губернське правління почало складати списки німців для відчуження їхніх земель та майна (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 дод., спр. 74, арк. 8). На підставі розпорядження головнокомандувача Південно-Західного фронту «німців неправославного віросповідання» потрібно було виселити за межі Волинської губернії, а їхнє майно секвеструвати, що й було виконано. На кінець 1915 р. у губернії залишилося 64 650 німців (Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1917 рік, 1917, с. 55), але депортаційні процеси ще продовжувалися у 1916 р. За зимовий період 1915–1916 рр. було депортовано ще 24 000 німців (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617, арк. 90). Тобто на основі нескладних підрахунків, можемо стверджувати, що з Волинської губернії в період Першої світової війни було депортовано близько 150 000–160 000 російських громадян німецької національності.

Ліквідаційні списки виселенців складались за територіальною ознакою. Опис і оцінка їхнього нерухомого майна покладались на станових приставів. Волинське Губернське Правління публікувало у місцевих «Губернських Відомостях» оголошення, в яких зазначалися час опису та

оцінки майна певних німецьких колоній. Цікаво, що з колоністів ще й вимагали сплатити вартість оголошення у газеті (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 1021, арк. 9). Неявка виселенців або їхніх повірених під час опису та оцінки нерухомості не зупиняла провадження про відчуження власності (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 дод., спр. 74, арк. 7 зв.). Нерухоме майно німців передавалося в розпорядження Міністерства Землеробства, а рухоме – організації «Південнобіженець». Секвеструвалося все нерухоме майно власників-колоністів. Орендовані ними ділянки не секвеструвалися, але це не розповсюджувалося на промислові підприємства (млини, заводи тощо), на орендованій землі.

Загальне керівництво цією діяльністю в межах конкретних повітів покладалося на Неодмінного Члена відповідної Повітової Землевпорядної Комісії. У Волинській губернії було утворено 43 окремі комісії, які складалися з чина відомства Землеробства (Голови комісії), представника «Південнобіженця» і особливого уповноваженого. При кожній комісії перебував чин поліції. Три комісії були доправлені до Ізяславського повіту, а 40 – спочатку у Новоград-Волинський, а потім у Житомирський повіт (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 419-420). Перед виїздом на місця комісіям була видана точна інструкція, які саме предмети вони повинні приймати і за якою приблизною ціною. Ті ж господарські предмети, які не можна було відремонтувати, приймали як лом. Худобу приймали за вагою та фіксованою ціною пуда живої ваги, а за породу та молочність призначалася певна надбавка (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32-32а зв.). Незначний перелік майна, що не входило до опису, дозволялося продавати у приватні руки. Керуючий одного з відділень секвестрованих земель німців-колоністів, у своєму рапорті писав, що деяким німцям вдавалося приховати від комісії деяке своє майно. Вони продавали його за безцінь, аби отримати на руки хоч якісь гроші (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32 зв.). В основному скупали приховане майно німців євреї. На підставі телеграми генерала Мавріна О. О. (головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту) від 6 липня 1915 р. євреям заборонялося скуповувати у біженців і колоністів будь-яке майно. А постанова волинського губернатора від 22 січня 1916 р. забороняла німцям-колоністам продавати нерухоме майно, «живий і мертвий реманент» будь-яким приватним особам. Винних у цьому піддавали в адміністративному порядку штрафу розміром 3 000 руб., або ув'язненню на 3 місяці, а куплене або вкрадене майно підлягало вилученню (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 872 зв.).

Оскільки секвестр майна колоністів здійснювався у досить стислий термін, оцінка їхнього рухомого і нерухомого майна відбувалася за заниженими розцінками. Від ліквідаційної комісії колоністи на руки отримували ордери (іменні свідоцтва) від Селянського банку, які не можна було продати третім особам або закласти. За ними Селянський банк передбачав провести виплати протягом 25-ти років, тобто у невизначений термін (Костюк, 2006, с. 85). Імперська влада прагнула перетворити самодостатніх господарів на зубожілих жебраків. Проте законслухняні німецькі колоністи, попри все, свято вірили у непорушність закону і порядку, тому намагалися вирішити свої проблеми юридичним шляхом. За допомогою адвокатів вони подавали скарги до Урядового Сенату про неправильне внесення їх до ліквідаційних списків. Губернське Правління розглядало тисячі таких скарг (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 26). Бюрократична машина мала розібратися із кожною скаргою і винести остаточний вердикт. Проте імперська влада вже прийняла остаточне рішення про позбавлення німців їх майнових прав, лише на підставі їх національної приналежності. Поліцейські управління заготовили бланки для відписки з цього приводу, в яких вказувалося, що «в них відсутні відомості про місце перебування клопотальників, оскільки «усіх німців, яких виселяли, відправляв Завідувач завантаженням їх у вагони з місця посадки в глиб Росії» (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 26, арк. 903). Це дозволяло скаргу загальмувати, і далі не розглядати.

Деякі німці намагалися відновити майнову справедливість через клопотання у військового командування. Показовою є історія Василя Яковича Штобера, котрий з перших днів війни був мобілізований на фронт. Дома у нього залишилися дружина і четверо малолітніх дітей, яких виселили у лютому 1916 р. із с. Залужжя Овруцького повіту. Його слюсарно-механічну майстерню ліквідували за дуже низькою ціною, позбавивши сім'ю засобів існування. Штобер вказував, що він вже у четвертому поколінні російський підданий, а його обидва діда брали участь у Турецькій кампанії, в лавах російської армії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 28, 33, 33 зв.). На його клопотання керуючий п'ятнадцятим відділенням секвестрованих земель відповів відмовою і відписав, що «в такому разі доведеться дозволити повернутися всім виселеним німцям, тому що наразі майже немає німецької сім'ї, з-поміж якої не було б призваних до війська» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 243 зв.).

Секвеструвалося майно і багатих німців, зокрема, житомирського купця другої гільдії Ю. Ю. Арндта (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 12). Він народився в Луцькому повіті, мав підданство Росії у другому поколінні. Впродовж багатьох років купець

брав активну участь в громадському житті Житомирського повіту. Проте, йому не допомогли ані гроші, ані соціальний статус, ані його добрі справи. Крім того, до ліквідаційних списків потрапляли люди не тільки німецької національності, але й з німецькими іменами та прізвищами. В Державному архіві Житомирської області зберіглася справа про клопотання спадкоємців купця другої гільдії Фрідріха Міхельсона щодо виключення його майна із ліквідаційних списків (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 25). Він у 1906 р. придбав маєток в складі містечка Старого та Нового Чудніва, кількох сіл та хуторів (всього 2 315,4 десятин землі). В 1908 р. він помер і його нерухоме майно відійшло дітям та онукам. Щоб вберегти спадок, вони доводили, що їх батько Фрідріх Міхельсон був «не німцем за національністю, а естонцем» (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 25, арк. 55-55 зв.). Спадкоємці навіть заручилися довідками влади та свідченнями людей із Естляндської губернії, хто ще пам'ятав їхнього діда. І поки влада розбиралася з їхньою справою, вони вирішили юридично захистити свою власність й здати маєток та землю в оренду місцевому землевласнику-росіянину православного віросповідання В. П. Москальову (не виключено, що й заднім числом) до лютого 1916 р., а потім продовжили за договором ще на півтора роки. Але такі превентивні заходи не допомогли спадкоємцям Міхельсона, їхнє майно було секвестровано в березні 1916 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 403).

Місцева влада намагалася виявляти угоди з підставними особами й оголошувала їх незаконними. Деякі обачливі німці перед процедурою секвестру намагалися швидко розпродати свою нерухомість. Були такі випадки, коли покупець (як правило, це були українські селяни) вже дав завдаток і очікував кілька місяців для остаточного здійснення купчої. Проте процес секвестрування землі та майна німців-колоністів не дозволяв покупцю завершити оборудку (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 655). У рапорті Овруцької повітової землевпорядної комісії відображена історія про підставних осіб, які були найняті місцевим депортованим німцем на час його відсутності. Ці особи справно продовжували бізнес висланого німця, сплачували гроші за оренду, а коли господар повернувся в кінці 1917 р., ці люди просто зникли. Заднім числом чиновники вже не могли звинуватити німця у незаконній угоді з підставними особами (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 916, арк. 14-14зв.).

Депортованим влада обіцяла виділяти матеріальну допомогу на місці нового поселення, згідно циркуляру міністерства внутрішніх справ від 03 грудня 1915 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 909, арк. 69). Всі депортовані німці-колоністи поділялися на два типи: які мали право вільно пересуватися поза районами бойових дій за свій

рахунок та ті, які були вислані під наглядом поліції на певні території, оскільки не мали грошей на переїзд (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 909, арк. 69). Ситуація для німців додатково ускладнювалася неймовірною корупцією чиновників. Місцеві посадовці відверто вимагали від колоністів хабарі за комфортність перевезення до місця поселення, а також за пришвидшення отримання грошей за ліквідоване майно (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1752, арк. 44, 44 зв., 69 зв.). Під час примусового переселення колоністів, військова влада також брала заручників із кожного селища, щоб унеможливити будь-який опір. Їх також вивозили в глиб Росії. Більшість німців-заручників було вивезено під час відступу російських військ у 1915 р. (Галицький тимчасовий військовий генерал-губернатор, 1916, С. 17).

Для супроводу депортованих колоністів у місця нового поселення Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу відрядив 27 агентів-провідників (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617, арк. 90). На них покладалися обов'язки допомагати переселенцям в дорозі із забезпечення харчування, медичної допомоги, опалення та освітлення вагонів, підтримки гігієни тощо. В своїх звітах агенти-провідники зазначали, що основну частину депортованих складали жінки, діти та старенькі, чії чоловіки, батьки та сини воювали на фронті. Серед депортованих німців також були чоловіки, нагороджені за героїзм на фронті георгіївськими хрестами. Часто-густо в натовпі переселенців агенти-провідники бачили поранених та скалічених солдат, які тільки повернулися з передової і були звільнені від служби. При посадці на потяг зустрічалися солдати, які прийшли у відпустку, і перед поверненням на фронт їм довелося проваджати свої сім'ї у вигнання (Центральний державний історичний архів України (м. Київ, ф. 715, оп. 1, спр. 1752, арк. 1). Один з провідників достатньо емоційно описав пануючу атмосферу серед німецьких виселенців: «Смерть, страждання, плач і ридання тисяч людей. Стогін сірої маси, що терпляче несе свій хрест, мовчазної, покірливої, похмурої... Плач скривджених і знедолених сиріт, без вини винних... Невже ж має і може вирішуватися доля тисяч людей одним розчерком пера ожирілого самодура?» (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617, арк. 43).

Німцям доводилося залишати напризволяще побудовані власноруч будинки і придбане майно. Найбільш масові депортації німців-колоністів почалися з кінця червня-липня 1915 р., тому їм довелося залишити ще й весь врожай, над яким вони важко трудилися цілий рік.

Він був реалізований Холмсько-Волинським управлінням землеробства і державного майна на суму 136 000 рублів, які були покладені на депозит (Державний архів Житомирської області, ф. 107,

оп. 1, спр. 890, арк. 263-264). У лютому 1916 р., за наказом головнокомандувача №1513 від 20 січня 1916 р. були організовані комісії для прийому у розпорядження Міністерства Землеробства та охорони нерухомого майна (в т. ч. «живого та мертвого реманенту»), яке було секвестровано у виселених німців-колоністів (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 234-234зв.). Посади називалися так: землеміри землевпорядних комісій (повітові) Волинської губернії, які працюють за секвестром майна німців-колоністів, яких виселили (або землемірні чини). Пізніше назва посад отримала уточнення – керуючі відділеннями секвестрованих земель. Саме на них був покладений обов'язок розпорядження, збереження та охорони нерухомого майна німців-колоністів.

Відчужені німецькі господарства були ласим шматком для багатьох. Секвестр майна німців-колоністів згодом трансформувався у відвертий перерозподіл власності та економічний вплив на користь тих, хто називав себе виразником «російських інтересів». Міністерство землеробства (зокрема, відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики) наполягало, щоб всі землі та майно виселених німців-колоністів були оптимально використані на користь держави. Більша частина земель колоністів повинна бути переданою біженцям із покладанням на них зобов'язань вирощувати на цих землях зерно і здавати державі частину врожаю. Всі інші землі колоністів підлягали здачі в оренду (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 374).

В будинках колоністів розміщувалися організації, чиновники та керуючі різного ґатунку, зокрема, з рапортів чиновників відомо, що ці будівлі використовувалися губернським земством, її управою, під розміщення харчових пунктів для біженців, для шкіл-інтернатів дітей біженців та ін. (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 322-323зв.). Волинська земська управа взяла повністю в своє розпорядження сім німецьких колоній зі всіма будівлями, земельними угіддями та пасовиськами для утримання викуплених у німців худоби, коней і молодняка (Ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 323-324). Управління інтенданта Південно-Західного фронту вимагало для задоволення потреб діючої армії в забезпеченні армійської худоби сіном та кормом виділити під випаси та сінокоси худоби армії близько 5 тис. десятин землі німецьких колоністів (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 153). У деяких садибах виселених німців-колоністів розміщували стайні (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 325). Також деякі садиби колоністів були самовільно зайняті сторонніми особами, які не мали стосунку до біженців і не займалися землеробством. Часто землемірні чини на місцях за хабарі роздавали землі німців-колоністів місцевим селянам (Державний архів Житомирської

області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 715). Були випадки, коли німецькі садиби займали поліцейські стражники зі своєю чисельною родиною. Деякі з них відкривали там питні заклади, використовуючи своє службове становище (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 763-763зв.).

За тим же наказом головнокомандувача №1513 на землях висланих колоністів пропонувалося облаштувати 140 000 біженців, дати їм цю землю в оренду та забезпечити зерном до посівної (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 320). Через те, що Волинська губернія впритул межувала із зоною воєнних дій, п'ять її повітів перебували під окупацією, що спровокувало потік біженців через губернію із заходу на схід. Також Волинь прихистила на своїй території біженців із Галичини («своїх побратимів руських»). На початок 1916 р. через Волинську губернію пройшло близько 600 000 біженців, а осіло в самій губернії понад 130 000, які головним чином оселилися в Житомирському, Рівненському та Новоград-Волинському повітах на території німецьких колоній (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 577-580). У німецькі колонії в основному селили біженців-галичан та біженців із Дубенського та Луцького, Володимир-Волинського повітів. Біженці з Рівненського повіту перебували в східних районах губернії недовго. Одразу після покращення воєнної ситуації, вже на початку березня 1916 р., вони повернулися додому (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 482).

Серед біженців особливим пріоритетом російський уряд наділяв біженців-галичан. У 1914 р. російська армія мала успіх і захопила Галіцію. Російська імперія довгі роки мріяла про приєднання Галичини, Буковини й Закарпаття, якими володіла Австро-Угорщина. На сторінках газети «Життя Волині» з'являються такі «натхненні» дописи: «Невдовзі в російській державній короні засяють три нових дорогоцінних камені, три довгоочікувані перлини: Русь Червона, Угорська і Зелена» (Три перлини, 1915, С. 1). Росія хотіла отримати нові території, додаткову робочу силу, і головне – у Галичині, крім наявного нафтоперегінного заводу, було багато розроблених родовищ нафти (Галицька нафта, 1915, С. 2.). Паралельно із бойовими діями в Галичині вводилася російська адміністрація, велася пропагандистська обробка галицьких селян, греко-католицька церква перетворювалася на православну, австрійська крона замінювалася на рубль, масово завозилися вчителі російського походження із знанням румунської мови, запроваджувалися жорсткі політичні репресії до тих, хто не був лояльним до російської влади (Вчительські посади в Галичині, 1915, С. 2.; Нагороди галицькому духовенству, 1915, С. 4; Російський рубль в Галіції, 1915, С. 3)

Після відступу російських військ на Південно-Західному фронті навесні 1915 р., слідом за військами ринули потоки біженців із Галичини, яким було обіцяно російською владою в майбутньому розселення на землях німецьких колоністів. Галицькі селяни довгі десятиліття страждали від малоземелля, і такі обіцянки викликали у них симпатії до імперської влади. За відомостями Житомирської повітової землевпорядної комісії, розселення біженців-галичан у німецькі колонії почалося з 15 серпня 1915 р. Галичанам дозволили використовувати врожай городини та частково зернових, що лишився після німців. На той час таких біженців було близько 17 000 (Розселення біженців-галичан на землях німців-колоністів, 1915, С. 3), інші продовжували прибувати. На тлі загравань із галичанами, ситуація з евакуацією інших етноменшин Волинської губернії виглядала набагато сумніше. В одній із місцевих газет за вересень 1915 р. є публікація, в якій зазначено, що з Дубенського та Рівненського повітів виїхало більше 40 000 мешканців, проте влада свідомо не евакуювала поляків та євреїв (Прибуття біженців, 1915, С. 3). Представники цих національних груп повинні були самі про себе потурбуватися. Зокрема, польська громада Житомира самотужки створила комітет, який на той момент опікувався близько 450 біженцями-поляками (В польському комітеті, 1915, С. 3).

Про землі та маєтності, які були відібрані у волинських німецьких колоністів, мріяли не тільки галичани. Начальник Холмсько-Волинського управління землеробства і державного майна отримував чисельні клопотання про поселення на землях німецьких колоній від різних біженців, які вже були переселені з прифронтових губерній (з Курляндської, Гродненської та ін.) вглиб Росії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 323-324, 347-347 зв.). Також до волинської влади зверталися біженці, які були переселені на східні українські землі, з проханням їх оселити на «кращі за якістю землі німецької хорошої колонії» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 426-426 зв.). Багато подібних клопотань надходило і від біженців з окупованих повітів Волинської губернії, які були переселені в східні російські губернії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 406-406 зв.). Так селяни-біженці з Ковельського повіту в своєму клопотанні писали, що в умовах бойових дій їх було евакуювано у серпні 1915 р. до Оренбурзької губернії без майна і речей. Кожному біженцю виплачували 15 копійок на добу, яких не вистачало для задоволення основних потреб. Суворий клімат місця поселення ускладнив ситуацію, що спричинило високу смертність серед біженців. Вони просили повернення до Волинської губернії на землі виселених колоністів (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 381-381 зв.).

Тим часом, самі депортовані німці перебували в жахливих обставинах та безвиході. На ім'я спецуповноваженого із облаштування біженців Південно-Західного фронту у Волинській губернії з лютого 1916 р. почали надходити численні листи від колоністів, в яких вони зазначали, що були виселені із своїх колоній в червні-липні 1915 р. до внутрішніх російських губерній. На місці поселення вони потерпали від злиднів, багато хто з них не міг працювати через хвороби та старість. Обіцяну матеріальну допомогу від уряду вони отримували недовго, незабаром її відмінили. Вони благали владу повернути гроші за їхнє рухоме і нерухоме майно, оскільки їх садиби у Волинській губернії були оцінені на чималенькі суми (у листах клопотальників майно оцінено в 2 500 руб., 5 606 руб., 7 283 руб., 29 687 руб. та ін.) (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 243 зв.)

Керуючі відділень секвестрованих німецьких земель повинні були забезпечити не лише використання нерухомого майна колоній, але і його збереження. Вже в березні 1916 року спецуповноважений із облаштування біженців Південно-Західного фронту у Волинській губернії жалівся, що в будинки виселених колоністів потрібно заселяти біженців, але ці будівлі «розорені й непридатні в такому вигляді для поселення» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 528). Біженці, які заселялися в будинки колоністів, часто розбирали німецькі будівлі і використовували деревину в якості дров для опалення. Керуючий відділенням секвестрованих земель німців-колоністів Новоград-Волинського повіту в акті від 11 березня 1916 р. зазначив, що біженці часто винні в розкраданні споруд, «які на даний час на багатьох ділянках розорені та спустошені, а на деяких – розібрані вщент, можна вважати очевидним факт винищення ними споруд у вигляді дров» (Ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 724).

З рапорту піклувальника «біженецьких колоній» Миропільської волості відомо, що біженці-галичани також гостро потребували дров для опалення своїх будинків. Ця потреба підштовхувала їх «не тільки на крадіжку лісу, а й на розтягування колод із холодних німецьких будов, чим вкрай спустошуються залишені упорядкованими господарства та знецінюється їхня вартість» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 929). Керуючий секвестрованими у німців хмільниками у своєму рапорті зазначав, що після виселення німців, і особливо після обривки хмелю на плантаціях, їхнє майно зазнало розкрадання. Постраждали й самі хмільники, бо місцеві селяни та біженці самовільно обривали хміль на продаж, а також крали дріт із хмільників, який збували євреям. Без підвісного дроту хмільники були приречені на загибель, який в той час неможливо було купити навіть за великі гроші (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 872-

873). Також знищувався і секвестрований ліс, який «посилено вирубали та розкрадали як місцеві, так і найближчі жителі» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 300). Деякі лісничі просили револьвери із кулями, щоб можна було його охороняти (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 321).

Місцева влада не змогла раціонально використати землі та майно депортованих німців-колоністів, їхні земельні ділянки часто використовувалися не за призначенням, що негативно позначилося на продовольчій безпеці регіону. На прифронтових територіях часто земля колоністів була порита окопами, тому її не можна було використовувати для посіву зернових. Великі земельні ділянки пустували або використовувалися під пасовища (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32а). Проблеми посилювались і тим, що на орендованих землях колоністів вже четвертий рік поспіль засівалися ярові, що загрожувало низькою врожайністю зернових (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 25-25зв.). Військові невдачі російської армії та її відступ супроводжувався знищенням посівів та підприємств, які не можна було евакуювати. Необхідність продовольчого забезпечення армії та великої кількості біженців із західних повітів Волинській губернії, популістське рішення про прихисток біженців із Галичини, спричинили зростання цін на продукти та товари першої необхідності, а також стрімке погіршення економічної ситуації краю (Цецик, 2019, с. 61).

До осені 1916 р. Рада міністрів дійшла висновку, що очікуваних результатів «ліквідаційна політика» не дала. У результаті почалася поступова будова від репресивних заходів щодо німецьких колоністів. Німці, які були примусово переселені з прифронтових районів, отримали статус біженців і право повернутися на свої землі. У березні 1917 р., після Лютневої революції, Тимчасовим урядом спочатку була прийнята постанова «Про призупинення використання узаконень про землеволодіння та землекористування австрійських, угорських і німецьких вихідців», а невдовзі «Про скасування віросповідних і національних обмежень», які загальмували оберти внутрішньої антинімецької політики. Це стало точкою відліку і для можливості повернення депортованих німців-колоністів, та зняття секвестру з їхнього майна.

Офіційно російська влада почала знімати секвестр, який було накладено на землю та майно німців, восени 1917 р. Канцелярія з цивільного управління Південно-Західного фронту за дозволом головнокомандувача почала готувати списки німців-колоністів, члени родин яких перебували в діючій армії на фронті (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 32, 39, 51 та інш.). Були такі німецькі сім'ї, з яких на війні воювало до 4-5 осіб, і серед них були

поранені та вбиті. От наприклад, із родини Фрідріха Цельмера з колонії Сергіївка Новоград-Волинського повіту двоє синів вже загинуло на фронті, а двоє ще воювали в складі імперської армії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 86зв.).

Проте німці, не очікуючи офіційних дозволів вже з літа 1917 р. масово почали повертатися у свої колонії. Цих законослухняних людей до таких кроків підштовхували злидні та голод на чужині, чутки про руйнування їхніх домівок, зміна уряду, що надавала надію на відновлення справедливості. У той час колоністи з Житомирського повіту у своєму клопотанні писали, що 43 німецькі родини з їхньої колонії переселили до Саратовської губернії. Чимало з них у висилці «віддали Богу душу від поганого харчування та голоду». Вони не розуміли, за що влада їх прирекла на такі страждання, якщо у багатьох й досі сини служили в лавах діючої армії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 12-12 зв.). Із Воронезької губернії депортовані німці наприкінці липня 1917 р. благали владу дозволити їм повернутися назад у свої колонії, оскільки боялися не пережити майбутню зиму через неврожай, підвищення цін на продукти та їхню нестачу. Вони просили владу надати їм пільговий проїзд додому залізницею за дешевим тарифом, тому що багато хто з них не міг собі дозволити купити квитки на потяг (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 181-182 зв.).

Проте на місцях керуючі відділеннями секвестрованих земель в своїх рапортах зазначали про значні труднощі, які були пов'язані із поверненням німців у свої колонії. Так один з них писав, що у ввіреному йому відділенні всі секвестровані споруди, за винятком напівзруйнованих, зайняті біженцями, переважно галичанами, які були дуже щільно поселені. Німці поверталися і поселялися в свої будинки, в яких мешкали біженці. «Німець спочатку поводитьсь чемно, а потім поступово входить у роль господаря і починає гнобити своїх співмешканців ледь не виганяти аж до їхнього виселення», – писав керуючий у рапорті. Але головну шкоду від повернення німців в колонії він вбачав в тому, що біженці, які орендували секвестровані землі, втрачали мотивацію далі працювати на орендованій землі, побоюючись, що господарі відберуть їхні результати праці. Це ставило під загрозу всю посівну на наступний рік (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 58-58 зв.).

Інший керуючий відділенням секвестрованих німецьких земель в своєму рапорті писав, що масове повернення німців-колоністів є небажаним, оскільки це спричинить складнощі з їхнім розміщенням, призведе до «подорожчання життя на Волині, а відтак повальні хвороби від голоду й тісноти, а навесні почнуться неминучі сутички з орендарями їхніх земель» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 181). Керуючі писали, що з 1916 р. у середовищі біженців-галичан

вирують масові епідемії, а ще більше скупчення людей призведе до нових сплесків захворюваності (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 202зв.). В іншому рапорті зазначено, що багато хто з виселених німців повернулися назад і намагаються зайняти свої будинки не тільки зі своїми сім'ями, а й сторонніми особами під виглядом родичів, за допомогою погроз, насильства і діяльної допомоги міліції займають будинки, виселяючи біженців, «створюють страшну скупченість, яка загрожує розвитком епідемічних захворювань, до біженців ставляться вкрай вороже, заздрісно, вважаючи останніх винуватцями свого виселення й лиха, погрожують не дати для весняного посіву землю» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 229 зв.). Майже всі керуючі відділеннями секвестрованих німецьких земель у своїх рапортах про повернення конкретної німецької родини формулювали своє бачення наступним чином: «самоправно оселився у своєму будинку» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 107 зв., 284 зв.). Також часто-густо керуючі в рапортах констатували про зруйноване майно німців: «усі споруди на зазначених ділянках частково знищені, частково розкрадені, повернення власників небажане» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 284 зв., 285).

Як зазначалось раніше, в відповідальність за збереження секвестрованого нерухомого майна німців-колоністів була покладена на Міністерство землеробства, а їхнє рухоме майно передавалося організації «Південнобіженець». Згодом цю організацію було розформовано, але передача її складів із секвестрованим майном німців та його описами були передані Міністерству землеробства лише через рік, тож кінці знайти було неможливо. Влада діяла за звичним принципом «війна все спіше». Крім того, за час війни значно зросли ціни на всі види товарів. Так за корову, яка коштувала під час накладання секвестру 50-60 руб., восени 1917 р. вже треба було заплатити 700-800 руб. (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32 зв.). Добре, якщо комусь вдалося до 1917 р. у Селянському банку отримати хоч якісь гроші за своє секвестроване майно. Зрештою, влада хотіла перекласти всю відповідальність на самих німців. Чиновники на місцях вважали, що німці мають бути вдячними, що їм дозволили повернутися на свої землі, тому про відновлення будівель власних маєтностей вони повинні потурбуватися самостійно. У рапорті одного з керуючих відділенням секвестрованих німецьких земель, звучить відверте обурення, що «німці, які повернулися, не тільки не відновлюють своїх розорених будівель, але сильно потребуючи палива і коштів на купівлю такого, спустошують як власні, так і сусідні споруди, сподіваючись звалити всю провину на біженців, а також здійснюють самовільну порубку секвестрованих лісів» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 229 зв.).

Звільнене від секвестру майно підлягало передачі із завідування управління землеробства в управління власника. Але ця передача могла відбутися за певних умов. Зокрема, власник землі не міг претендувати на врожай 1917 р.; якщо його земля була здана в оренду, він повинен був дочекатися терміну її закінчення; німці повинні були залишити до кінця війни всіх розміщених у своїх маєтках біженців; а також якщо управління землеробства понесло збитки від використання секвестрованого майна, то німець-власник повинен був сплатити цей борг, інакше секвестр не знімали (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 12-13 зв.).

Мало того, що німці були принижені російським урядом, позбавлені громадянських та майнових прав, зазнали багато лиха та поневірянь під час політичних репресій при переміщенні, то і після зміни уряду ставлення до них майже не змінилося. Ніхто перед ними і не думав вибачитися, їхні домівки були зруйновані, майно розкрадене або зіпсоване. Тому багато хто з них повернувся на історичну батьківщину, інші емігрували до Америки та Канади. Чисельність волинських німців різко скоротилася, як і їх кількість на території України в цілому.

Висновки. Отже, в роки Першої світової війни російський уряд запустив широкомасштабну антинімецьку кампанію не тільки на фронті, але й в тилу. В кризовій ситуації «великоруський» шовінізм як серцевина російського менталітету не лише стосовно німців, але й інших етнічних груп, досяг свого апогею, що мало фатальні наслідки для імперії. Антинімецька кампанія агресивно формувала у суспільстві образ внутрішнього ворога щодо російських громадян німецького походження. Її реалізація призвела до позбавлення власності та депортації німців. Репресивні дії та дискримінаційні заходи російського уряду проти законослухняних та аполітичних німців нанесли не тільки етико-моральну шкоду та призвели до зубожіння, але й істотно підірвали економіку в регіонах їх компактного проживання до війни, а також внесли розбрат в міжетнічні відносини. Місцева влада не змогла забезпечити збереженість секвестрованих німецьких господарств та їхнього раціонального використання, тому за короткий час значна їх частина була пограбована та сплюндрована, колоністські землі часто-густо використовувалися не за призначенням. Після Лютневої революції без державної підтримки та будь-якої компенсації з боку уряду німецькі вигнанці самотужки поверталися додому, де на них чекали або зайняті біженцями господарства або їхні зруйновані домівки. Ці обставини сприяли розповсюдженню серед колоністів еміграційних настроїв і змушували їх назавжди полишати обжиті в минулому землі. Оволодіння практиками примусового масового переселення представників певного етносу російською владою, у

майбутньому неодноразово використовувалось у депортаційній політиці радянської влади, яка набула більш масштабних та жакливиx форм.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колеґії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Агасієв, І. (2016). «Депортація німецького населення Волині в роки Першої світової війни: причини та наслідки», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 170–179. [російською мовою]

Адамовський, В. (2016). Депортація населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. № 9. С. 219–232. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009> [Дата звернення 8 жовтня 2024].

Айфельд, А. (2016). «Волинські німці в політиці Німецького рейху в 1914–1918 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 148–156. [російською мовою]

Айфельд, О. (2016). «Примусовий шлях на схід німців Волині (1915–1916 рр.)», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 180–190. [російською мовою]

Безносова, О. (2011). «Антинімецька кампанія в Катеринославській губернії. 1914–1917 рр.», за ред. Бобилєва С. Й. *Питання німецької історії*: зб. наук. пр., Вид-во ДНУ, Дніпро. С. 110–122. [російською мовою]

В польському комітеті. (1915). *Життя Волині*. 12 вересн. №250. С. 3 [російською мовою]

Вчительські посади в Галичині. (1915). *Життя Волині*. 22 січн. №22. С.2. [російською мовою]

Галицька нафта. (1915). *Життя Волині*. 22 січн. №22. С.2. [російською мовою]

Галицький тимчасовий військовий генерал-губернатор. (1916). Звіт тимчасового військового генерал-губернатора Галичини. Київ: Штабу Київ. воєн. окр. 49 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/94609-otchet-vremennogo-voennogo-general-gubernatora-galitsii-po-upravleniyu-kraem-za-vremya-s-1-go-sentyabrya-1914-goda-po-1-e-iyulya-1915-goda-locale-nil-1916> [Дата звернення 18 жовтня 2024]. [російською мовою]

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 дод., спр. 74, 13 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 25, 119 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 26, 975 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 1021, 9 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 909, 86 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, 33 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, 981 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, 531 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, 316 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 916, 101 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, 438 арк.

Кадол, А. (2011). «Німецьке питання» в Росії як проект концепції «політики населення». 1914–1917 рр.», за ред. Бобилева С. Й. *Питання німецької історії*: зб. наук. пр., Дніпро: Вид-во ДНУ. С. 122–130. [російською мовою]

Костюк, М. (2003). Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 348 с.

Костюк, М. (2006). Депортація волинських німців взимку 1915 – 1916 рр. *Наукові записки* [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. Вип. 29. С. 82–98. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kostiuk_deportatsiia.pdf [Дата звернення 15 жовтня 2024].

Костюк, М. (2014). Участь Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу у виселенні волинських німців-колоністів зимою 1915–1916 р. *Питання німецької історії*. С. 278–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2014_2014_25 [Дата звернення 15 жовтня 2024].

Костюк, М. (2016). «Трагічна сторінка історії волинських німців: депортація 1915–1916 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 190–200.

Кулинич, І. М. (1990). Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал*. № 9. С. 18–30.

Лор, Е. (2012). Російський націоналізм і Російська імперія: Кампанія проти «ворожих підданих» у роки Першої світової війни, переклад з англійської В. Макарова. Москва: Нове літературне висвітлення. 304 с. [російською мовою]

Малиновський, Л. (2016). «Кампанія проти волинських німців до і під час Першої світової війни», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 156–160. [російською мовою]

М. В. Гоголь про німців. (1915). *Життя Волині*. 31 берез. №86. С. 2 [російською мовою]

Нагороди галицькому духовенству. (1915). *Життя Волині*. 19 травн. №134. С.4. [російською мовою]

Надольська, В. (1998). Етнічні процеси на Волині у другій половині XIX ст. *Етнічність в історії та культурі : матеріали і дослідження*. Одеський державний університет імені І. І. Мечнікова. Одеса: Гермес. С. 32–34.

Неліпович, С. (2016). «Антинімецька пропаганда в Росії в перші місяці Першої світової війни 1914–1918 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 160–170. [російською мовою]

Німці в Києві. (1915). *Життя Волині*. 04 верес. №242. С.4. [російською мовою]

Німці на Волині. Німецькі школи. (1915). *Життя Волині*. 10 лют. №40. С. 4; 11 лют. №41. С. 3–4. [російською мовою]

- Німці на Волині. Як російський волинський ліс воює проти Росії. (1915). *Життя Волині*. 22 лют. №52. С. 4. [російською мовою]
- Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1915 рік. (1915). Видання ВДСК. Житомир: Волинська губернська друкарня. 509 с. [російською мовою]
- Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1917 рік. (1916). Видання ВДСК. Житомир: Волинська губернська друкарня. 370 с. [російською мовою]
- Переселення до Сибіру з восьми губерній, що входять до складу Південно-Руської обласної земської переселенської організації за 1906–1912 рр. (1913). Вип. 1: облік сімейного переселення: текст і зведені табл. / передсл. П. М. Новосьолова. [Полтава]: Вид. стат. відд. бюро Пд.-Руськ. обл. зем. Переселен. орг. 192 с. [російською мовою]
- Плеве, І.** (2016). «Соціальне та економічне становище німців, депортованих у Нижнє Поволжя в 1915–1916 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 200–210. [російською мовою]
- Прибуття біженців. (1915). *Життя Волині*. 01 вересн. №239. С. 3. [російською мовою]
- Прометєєв** (1915). Дві виразки. *Життя Волині*. 23 січ. №23. С. 1–2. [російською мовою]
- Розселення біженців-галичан на землях німців-колоністів. (1915). *Життя Волині*. 19 вересн. №248. С.3 [російською мовою]
- Російський рубль в Галіції. (1915). *Життя Волині*. 01 квітн. №87. С. 3. [російською мовою]
- Три перлини. (1915). *Життя Волині*. 31 берез. №86. С.1 [російською мовою]
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442, оп. 864, спр. 237, 211 арк.
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617.
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715. оп. 1, спр. 1752.
- Цецик, Я.** (2019). Ускладнення економічної ситуації у Волинській губернії на початку Першої світової війни. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. Маріуп. держ. ун-т. Маріуполь, Вип. 25. С. 57–63. URL: <https://www.istvolyn.info/post/745> [Дата звернення 11 жовтня 2024].

References

- Agasiev, I.** (2016). «Deportatsiya nemetskogo naseleniya Volini v godi Pervoi mirovoi voini: prichini i posledstviya», in M. P. Kostyuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdinya». pp. 170–179.
- Adamovskyi, V.** (2016). Deportatsiia naselennia Ukrainy za natsionalnymy oznakamy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*. № 9. pp. 219–232. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009> [Accessed 8 October 2024].
- Aisfeld, A.** (2016). «Volinskie nemtsi v politike Germanskogo reikha v 1914–1918 gg.», in M. P. Kostyuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-

praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdynia». pp. 148–156.

Aisfeld, O. (2016). «Prinuditel'nyi put na vostok nemtsev Volini (1915–1916 gg.)», in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdynia». pp. 180–190.

Beznosova, O. (2011). «Antinemetskaya kampaniya v Yekaterinoslavskoi gubernii. 1914–1917 gg.», in Bobylieva S. Y. (Ed.). *Pytannia nimetskoï istorii*: zb. nauk. pr. Vyd-vo DNU, Dnipro. pp. 110–122.

V polskom komitete. (1915). *Zhizn Volini*. 12 sent. №250. pp. 3

Galitskaya neft. (1915). *Zhizn Volini*. 22 yanv. №22. pp. 2.

Galitsiiskii vremennii voennii general-gubernator. (1916). Otchet vremennogo voennogo general-gubernatora Galitsii. Kiev: Tipogr. shtaba Kiev. voen. okr. 49 p. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/94609-otchet-vremennogo-voennogo-general-gubernatora-galitsii-po-upravleniyu-kraem-za-vremya-s-1-go-sentyabrya-1914-goda-po-1-e-iyulya-1915-goda-locale-nil-1916> [Accessed 18 October 2024].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 1 dod., spr. 74, 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 2, spr. 25, 119 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 2, spr. 26, 975 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 2, spr. 1021, 9 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 70, op. 1, spr. 909, 86 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 70, op. 2, spr. 70, 33 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 890, 981 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 907, 531 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 915, 316 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 916, 101 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 917, 438 ark.

Kadol, A. (2011). ««Nemetskii vopros» v Rossii kak proekt kontseptsii «politiki naseleniya». 1914–1917 gg.», in Bobylieva S. Y. (Ed.). *Pytannia nimetskoï istorii*: zb. nauk. pr., Dnipro: Vyd-vo DNU. pp. 122–130.

Kostiuk, M. (2003). Nimetski kolonii na Volyni (XIX – pochatok XX st.). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 348 p.

Kostiuk, M. (2006). Deportatsiia volynskykh nimtsiv vzymku 1915 – 1916 rr. *Naukovi zapysky* [Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy]. Vyp. 29. pp. 82–98. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kostiuk_deportatsiia.pdf [Accessed 15 October 2024].

Kostiuk, M. (2014). Uchast Komitetu Pivdenno-Zakhidnoho frontu Vserosiiskoho Zemskoho Soiuzu u vyselenni volynskykh nimtsiv-kolonistiv zymoïu 1915–1916 r. *Pytannia nimetskoï istorii*. pp. 278–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2014_2014_25 [Accessed 15 October 2024].

Kostiuk, M. (2016). «Trahichna storinka istorii volynskykh nimtsiv: deportatsiia 1915–1916 rr. », in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdynia». pp. 190–200.

Kulynych, I. (1990). Nimetski kolonii na Ukraini (60-ti roky XVIII st. – 1917 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 9. pp. 18–30.

Lor, E. (2012). Russkii natsionalizm i Rossiiskaya imperiya: Kampaniya protiv «vrazheskikh poddannikh» v godi Pervoi mirovoi voini, translated by V. Makarov. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 304 p.

Malinovskii, L. (2016). «Kampaniya protiv volinskikh nemtsev do i vo vremya Pervoi mirovoi voini», in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdnyia». pp. 156-160.

Nagradi galitskomu dukhovenstvu. (1915). *Zhizn Volini*. 19 maya. №134. pp.4.

Nadolska, V. (1998). Etnichni protsesy na Volyni u druhii polovyni KhIKH st. *Etnichnist v istorii ta kulturi : materialy i doslidzhennia*. Odeskiy derzhavnyi universytet imeni I. I. Mechnikova. Odesa: Hermes. pp. 32–34.

Nelipovich, S. (2016). «Antigermanskaya propaganda v Rossii v pervie mesyatsi Pervoi mirovoi voini 1914-1918 gg. », in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdnyia». pp. 160–170.

Nemtsi v Kieve. (1915). *Zhizn Volini*. 04 sent. №242, pp.4.

Nemtsi na Volini. Kak rossiiskii volinskii les voyuet protiv Rossii. (1915). *Zhizn Volini*. 22 fevr. №52. pp. 4.

Nemtsi na Volini. Nemetskie shkoli. (1915). *Zhizn Volini*. 10 fevr. №40, pp. 4; 11 fevr. №41, pp. 3–4.

N. V. Gogol o nemtsakh. (1915). *Zhizn Volini*. 31 marta. №86. pp. 2

Pamyatnaya knizhka Volinskoi gubernii na 1915 god. (1915). Izdanie VDSK. Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya. 509 p.

Pamyatnaya knizhka Volinskoi gubernii na 1917 god. (1916). Izdanie VDSK. Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya. 370 p.

Pereselenie v Sibir iz vosmi gubernii, vkhodyashchikh v sostav Yuzhno-Russkoi oblastnoi zemskoi pereselencheskoi organizatsii za 1906–1912 gg. (1913). Vip. 1: uchet semeinogo pereseleniya: tekst i svodnie tabl. / predisl. P. M. Novoselova. [Poltava]: Izd. stat. otd. byuro Yuzh.-Russk. obl. zem. Pereselen. org. 192 p.

Pleve, I. (2016). «Sotsialnoe i ekonomicheskoe polozhenie nemtsev, deportirovannikh v Nizhnee Povolzhe v 1915–1916 gg. », in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk : PVD «Tverdnyia». pp. 200–210.

Pribitie bezhentsev. (1915). *Zhizn Volini*. 01 sent. №239. pp. 3.

Prometeev (1915). Dve yazvi. *Zhizn Volini*. 23 yanv. №23. pp. 1–2.

Rasselenie bezhentsev-galichan na zemlyakh nemtsev-kolonistov. (1915). *Zhizn Volini*. 19 sent. №248. pp.3.

Rossiiskii rubl v Galitsii. (1915). *Zhizn Volini*. 01 apr. №87. pp. 3

Tri zhemchuzhini. (1915). *Zhizn Volini*. 31 marta. №86. pp.1.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv), f. 442, op. 864, spr. 237, 211 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv), f. 715, op. 1, spr. 1617.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv), f. 715. op. 1, spr. 1752.

Tsetsyk, Ya. (2019). Uskladnennia ekonomichnoi sytuatsii u Volynskii hubernii na pochatku Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Serii : Istorii. Politolohiia*. Mariup. derzh. un-t. Mariupol, Vyp. 25. pp. 57–63. URL: <https://www.istvolyn.info/post/745> [Accessed 11 October 2024].

Uchitelskie dolzhnosti v Galichine. (1915). *Zhizn Volini*. 22 yanv. №22. pp.2.

Slobozhan I. THE ECONOMIC FACTOR IN REPRESSIVE MEASURES AGAINST GERMAN COLONISTS OF THE VOLHYNIA PROVINCE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The purpose of the article is to analyze the content of the Russian government's repressive policy (with a particular focus on a specific region and the economic aspect) during the First World War and its consequences for the empire's subjects of German origin. The methodology of the study is based on the application of historiographical and source study methods, as well as tools from national and imperial studies, and economic history. The scientific novelty is that the issues of implementing the mechanism of expropriation of German colonists' property in the Volhynia province and the inability of the authorities to utilize it rationally for the benefit of the state are revealed for the first time.

Conclusions. *With the outbreak of the First World War, the Russian government launched a large-scale external and internal anti-German campaign. Through propaganda, it created a hostile image of Russian citizens of German origin, thereby justifying the deprivation of their civil and property rights to the public. In the Right-Bank Ukraine, the German community of the Volhynia province suffered the most, with the majority residing in hundreds of agricultural German colonies across the region. The property and lands of approximately 150 000 – 160 000 Volhynian German colonists were sequestered, and they were deported deeper into Russia. The sequestration of property from the German colonists later transformed into an outright redistribution of wealth in favor of those who called themselves representatives of «Russian interests». The properties of the deported colonists were largely used by local authorities to house refugees from the occupied districts of the province and Galicians, as well as for the needs of the army and government structures. There were also recorded instances of unauthorized settlement of residents in the colonists' buildings and the use of German farms for the personal interests of officials. The irrational use of the sequestered property and lands of the German community, amidst the war, further deepened the socio-economic crisis in the region. Failures in the imperial government's policies could not be quickly overcome, even by the representatives of the Ukrainian government, which closely collaborated with the Provisional Government. By the end of 1917, the exiled Germans began returning to their destroyed houses and devastated farms, most of which were inhabited by refugees. This situation contributed to the spread of emigration sentiments among the Volhynian Germans, significantly reducing their number in the region.*

Keywords: *the Volhynian Germans, colonists, the Volhynia province, the First World War, deportation, sequestration of land and property of German colonists, refugees.*

***Słobozan I. CZYNNIK EKONOMICZNY W REPRESJACH WOBEC
KOLONISTÓW NIEMIECKICH W WOJEWÓDZTWIE WOŁYŃSKIM W
WARUNKACH PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ***

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza treści represyjnej polityki rządu rosyjskiego (ze szczególnym uwzględnieniem konkretnego regionu i komponentu gospodarczego) podczas I wojny światowej i jej konsekwencji dla poddanych imperium pochodzenia niemieckiego. Metodologia badań opiera się na wykorzystaniu badań historyograficznych i źródłowych, studiów narodowych i imperialnych, a także narzędzi historii gospodarczej. Nowość naukowa. Autor po raz pierwszy ukazuje kwestie wprowadzenia mechanizmu alienacji majątków kolonistów niemieckich w województwie wołyńskim i nieumiejętność racjonalnego wykorzystania go przez władze dla dobra państwa. Wnioski. Wraz z wybuchem I wojny światowej rząd rosyjski rozpoczął zakrojoną na szeroką skalę zewnętrzną i wewnętrzną kampanię antyniemiecką, która doprowadziła do alienacji posiadłości i deportacji obywateli rosyjskich pochodzenia niemieckiego w głąb Rosji. Na terytorium Ukrainy Prawobrzeżnej najbardziej ucierpiała społeczność niemiecka w obwodzie wołyńskim. Władzom nie udało się jednak zapewnić bezpieczeństwa i rozsądnego wykorzystania sekwestrowanego majątku i ziemi wołyńskich kolonistów niemieckich, co na tle wojny jeszcze bardziej pogłębiło skutki kryzysu społeczno-gospodarczego. Niezdolności w polityce władz cesarskich nie udało się przewyciężyć w krótkim czasie, podobnie jak przedstawicielom rządu ukraińskiego, który ściśle współpracował z Rządem Tymczasowym. Pod koniec 1917 r. niemieccy zesłańcy zaczęli wracać do zniszczonych domów i spustoszonych gospodarstw, w większości zamieszkałych przez uchodźców. Sytuacja ta przyczyniła się do rozprzestrzenienia się nastrojów emigracyjnych wśród wołyńskich Niemców, co znacznie zmniejszyło ich liczbę w regionie.

Słowa kluczowe: Niemcy Wołyńscy, koloniści, województwo wołyńskie, I wojna światowa, deportacje, sekwestr ziemi i mienia kolonistów niemieckich, uchodźcy.

Статтю надіслано до редколегії 10.08.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 06.09.2024 р.